

ÜTOPYALAR VE DİSTOPYALAR: KAPALI YERLERDE HAREKET VE SÜKÛN ORANLARINI AYARLAMAK*

Özgür Taburoğlu**

Giriş

Uzun zamandır ütopyalarla düşünmenin naif ve biraz derinliksiz sayılan bir tarafı var. Distopyalar içerisinde akıl yürütmek daha çekici gibi. Çok kökensel bir dürtü de buna neden oluyor olabilir. Kaza sahnelerini yol kenarında seyretmek, doğal felaketlerin kayıtlarını heyecanla izlemek, bir deprem anına, tsunamiye ekran başından tanıklığın cazibesi, suç dizilerine ilgi ve hatta iş makinelerinin toprağı altüst eden hareketlerini gösteren hafriyat videolarına dikkat kesilmek böyle bir güdüden besleniyor olabilir. Tertip içinde olanı, klasik oranlara sahip şeyleri seyretmekten usananlar, yerinde duramayanı, değişmekte olanı izleme arzusuyla davranıyor olabilirler. Kız çocuklarının *Barbie*'lerinin yakın zamanda *Monster High* gibi türlü demonik şekiller almaları da bununla alâkalı olabilir. Yine çocukların izlediğı çizgi filmlerin iyiyi ve güzeli değil, şekilsizi, karmaşayı tembihleyen hâlleri de benzer bir yere çıkıyordur belki de.

Distopik sahnenin okuru, izleyicisi, dinleyicisi, aynı zamanda yeniden toparlanmasına katkıda bulunabileceğı bir dağınıklık bulur karşısında. Bu değişken yer ve zamanda serbest kalan malzemeler arasında kendi ifadesini geliştirmesi daha kolay olur. Etrafa daha serbestçe yayılmış şeyler, yorumunu, eleştirisini celbeler, iradesini kullanması için daha açık bir zemin vaat eder. Oysa tanımı gereğı, içtihat, tefsir, ifade kapılarını kapandığı ütopyalar, artık yorumun ötesine geçmiş klasik ölçüler gibi, kendinden menkul bir ilkeyi vaz' eder. Bu durumda ütöpik düzen, distopik ilkeyi karartmak adına despotik bir nitelik de edinebilir.

Ütopyalara dönük bu kuşkuda, haklı gerekçeleri de olan yakın zamanlı bu mesafede, ütopyaya benzeyen bazı girişimlerin kötü tecrübeler şeklinde

---

* Bu çalışma, 24-25 Kasım 2018'de Eskişehir'de, Hukuk Kuramı ve Eskişehir Okulu tarafından düzenlenen *Hukuk ve Distopya* başlıklı sempozyumda sunulmuştur.

**Bilgisayar Mühendisi, Hacettepe Sosyoloji Doktora, ozgurtaburoglu@gmail.com.

hafızalarda yer tutmasının da etkileri vardır. Ama bir yandan da, ütopyalardaki asude hayat, çekişmelerden uzak manzara, ölçülü dünya tahayyülünün ima ettiği tarihin sonu tezleri de alıcısına katlanılmaz geliyor olabilir. Değişimin nihayetine erdiği bir dünya resmi, içerikleri bozmaya, biçimleri dağıtmaya, karıştırmaya açık geç-kapitalist, modern-sonrası eğilime ve onun ifadeci zihniyetine yer bırakmaz.

İfadenin Olanakları

İfade, Spinoza'daki (2018) manasıyla *expression*, özünü gerçekleştiren, mizacıyla uyumlu olma gayretindeki, "kendi olmak" isteyen herhangi bir varlığın en temel eylemidir. İfadeci felsefe, Spinoza ve Leibniz ile yerini bulsa da, özellikle Fransız düşüncesinde, Sartre, Merleau-Ponty, Levinas, Foucault ve Deleuze'de (2013) ifadenin kurucu, yaratıcı değeri önem kazanır. Orta Çağ Avrupa felsefesinde, Duns Scotus'la başlayan ve beşeri varlıkların doğasını sorun edinen bir gelenek içerisinde Spinoza ve Leibniz'e uzanan fikriyatta önemli bir kavram olan ifade, dünya işlerine fazla karışmayan bir cevherin veya Tanrı'nın kendisini türlü yüklemeler, isimler, sıfatlar hâlinde dile getirmesidir. Bu cevheri bireyler, tekil varlıklar edimleştirirler. İfade, Spinoza'ya (2013) göre, sonsuz varoluş imkânları sunan bir varlıkla uyumlu her var olanın, kendi özlerini anlama ve anlatma biçimleridir. Böyle bir Tanrı, Platon veya Descartes'ın yeryüzünü yaratıp arkaya yaslanan deist nitelikteki yaratıcısından farklıdır.¹

Yüklemsiz bir Tanrı'da saklı olan ve muhtemel ifadelerin malzemesi olabilen adlar, sıfatlar, yüklemelerden sonsuz tane vardır. Fikir dünyasında kestirmeden panteizm kapsamında özetlenen bu kavrayışın tasavvuf geleneğinde de izlerine rastlanabilir. Ama Spinoza'nın nesnelere matematik bir hakikati giyinirken, mistikler cezbe ve vecd yardımıyla Tanrı'nın yerine göz dikerler. Spinoza'nın Doğulu âlimler ve mistiklerden çok şey öğrendiği bellidir ama yapıtı onların öğretisiyle karşılaştırılamaz. Açık farklarına rağmen, müspet edimleri, görünür fiilleri olmayan, ama ifadeci öznelere varlık imkânları sunan tözel bir varlık tasarımı, mistik geleneklerin de genel bir temasıdır. Ferdin, böyle tarif edilen bir Tanrı'nın yarattığı imkânlar içerisinde kendisini ifade etmesi, bir çeşit hakikat yaratma

---

¹ "Nesne-temelli yazılım" analogisine başvurarak, varlık, varoluş ve var olanlar arasındaki bu ifadeci ilişkiyi tarif etmek olanaklıdır. Böyle modellenen yazılım "nesne"leri, kendi "sınıf"larını hayata geçirirler. Yazılım sınıfları, kendilerinden südür eden nesne adlarının ne olabileceği, onların ne tür işlevlere, sıfatlara sahip olabileceğiyle ilgili genetik kod parçaları gibidir. Pierre Bourdieu'nun "habitus" ve "alan" kavramları arasında bulduğu ilişki de buna yakındır (1984).

eylemidir. Hakikat, her bir ifade edimiyle daha da genişler veya daralır. İfade parçaları, kendi varlığı hakkında düşünen bir cevherin izleri, işaretleridir.

İfadeci eylem, basit bir jest ve mimikten, büyük girişimlere, savaşı fiillere kadar genişleyebilir. Tümünde, romantik mizaçla davranan bireyin kendini gerçekleştirme kararı, hamlesi, ısrarı vardır. İfade etme yüklemi, ancak distopik bir yeryüzü sahnesi içerisinde serbest kalır. Oysa ütopyalarda, kendi mevcut hakikatiyle, ayarlarıyla oynamaya hevesli olmayan, muayyen ifade biçimlerine sahip, daha az meraklı bireyler topluluğuna dönük bir arzu hâkimdir. Orada, her sözü, fiili, düşüncesi bir ifade değeri kazanan karizmatik otorite sönümlenir, hamleli, devrimci özneler geri çekilir, hakikat yaratıcı güç istenci kaybolur. Çünkü ifadeci eylem, mevcut olana türlü adlar, sıfatlar, yüklemeler, iyelikler eklemeye çıkarmaya dönük bir meyil taşır. Ütopya sahnesi, doğru şekilde inşa edilen her ifade yardımıyla farklılaşır; tekrar kararsız, istisnai, distopik bir karışıklık içerisine girer.

Ütopyalar, distopyalar içerisinde sınırları çizilen, ifade edilen, beklenen, aranan yer ve zamanın gelmiş olduğuna dair bir müjdeyi taşır. Bu sırada Mesih'in yere indiğine, zamanın kapılarının kapandığına dair bir bildiri mutlaka dile gelir. Distopik engelleri yok edilmiş ütopyik düzlükte, insanın zihni ve bedeniyle nüfuz edeceği, çekip çevireceği, çekişeceği boşluklar kapanmaya başlar. Saf bir ütopya, aynılığın hükmü altında bir yer tasavvurunu da beraberinde getirir. Tanımı gereği böyle kusursuz bir terkibe ekleyip çıkarmaya uygun eksiklikler, fazlalıklar kalmaz; varlıklar arası silsile-i merâtib yerine oturmuş sayılır. Distopik kaos dinginleşip, ütopyik kozmosa yerini terk ettiğinde, orada ifadeyi tahrik edecek bir eksiklik, aşırılık, boşluk, keyfilik kalmaz.

Ütopyik zaman ve yerde, yapılaşmış, ölçülü, dengeli bir yaşam alanı ortaya çıkar. Bu nihai düzlükte, önceden dile geldiği gibi, tarihin sonu ilan edilir. Kendi zaman ayarına sahip ütopyik arazide, değişim gereksizdir artık. Muayyen zaman ve yeri değiştirme iradesine sahip ifadeci fiillere, hamlelere, kararlılık ve ısrar taşıyan eylemlere fırsat kalmaz. Distopyayı çağıran düzen bozucu, keyfine düşkün Dionysos yenik düşünce, ütopyik ölçülerin yaratıcısı Apollon, etrafında bir çeşit kamu vicdanı yaratır, tüm herkesin rızasını alır. Tarihin sonu geldiğinde toplumsal ve bireysel bilinçdışı da boşalır. Şuurun arkasında yerleşmiş sayılan ve bilinçdışı fiillere malzeme sağlayan tinsel kalıntılar temizlenir.

Bazı doğa belgesellerinde olduğu gibi, değişmeyen besin zincirlerinin resimlendiği yeryüzü temsilleri de bir çeşit ütopya gibi anlaşılabilir. Oysa doğada kimin kiminle

besleneceği sürekli yeniden tanımlanır; özellikle insan türünden ifadeci bir canlının olduğu yerde. Yuval Noah Harari'nin *Sapiens* (2015) metnine göz gezdirirsek, belirli türde bir insanın yeryüzü sahnesine çıkmasının, kendisinden başlayarak tüm diğer canlıların hareket ve sükûn oranlarını değişmeye zorladığını (yazarın niyeti dışında bir tema olarak) fark edebiliriz. Bu hıza tahammül edemeyen birçok başka canlı gibi Neanderthal veya başka türden çevre-dostu insanlar yok olurlar; sonradan sayısız canlının azalıp, bazılarının çoğalması, ama tümünün *habitus*'larının değişmeye zorlanması gibi. Yani *Sapiens*'le tanışan yeryüzü ve üzerindeki diğer canlılar, bir distopyanın da hız kazanmasına tanık olurlar. Çünkü bu canlı türü, tüm başka var olanları kendi tasarımına uygun bir yavaşlığa veya sürate, ifadeci eylemlere zorlar. Sözelimi insan için fayda üretmeye zorlanan evcil hayvanlar, hayatta kalmak için hiç başvurmadıkları bedensel fiiller içerisine girerler.

Aynı süreç binyıllardır sürüyor olsa da, yakın zamanlarda yeryüzünün en temel oranlarındaki hızlı değişimler, eli kulağında bir çevresel felaket beklentisine sebep olur; distopik manzaranın habercisi olur. Distopya, genel kanaat içerisinde nihai bir felaket gibi anlaşılrsa da, entropi ilkeleri gereği yeryüzüne içkin bir durum sayılmalıdır. Bu yasalara göre, yeryüzünü temellendiren distopik irtifa kaybı kaçınılmazdır. Ama farklı olan, zekâsını kullanarak diğer canlı veya cansızların ilk günden hareket ve sükûn oranlarını değişmeye zorlayan bir türün yaptıkları artık ölçülebilir, günden güne gözlemlenebilir olmasıdır. Bir günde yaşanan iki üç mevsimlik iklim değişimleri, ortalamanın çok altına ve üstüne çıkabilen sıcaklıklar, azalan ya da çoğalan yağış oranları, bu okuma biçimine dolaysız veri sağlar.

Harari'nin altısında, istisnai ve biraz da tesadüfen ortaya çıkmış *Sapiens* türü canlı, yaşadığı her yerde hareket ve sükûn oranlarında ani değişimlere neden olur. Onun etrafında önceden irtibatlı olmayan, birbirlerinin oranlarına müdahale edemeyen varlıklar da karşılaşmaya, birbirini değiştirmeye başlarlar. Tuhaf bir biyoloji âlimi olan Uexküll'ün "kontrpuan ilişkisi" ya da "işlevsel işbölümü" olarak tarif ettiği şekilde, örneğin önceden hiç karşılaşmamış iki farklı hayvan veya bitkinin ortamları arasında türlü görüngü alışverişleri bu sayede mümkün olur. Bu kadar çok varlık karşılaşp, sayısız şekillerde bağlantı kurduklarında muhtemel felaketin izleri açıkça görünür olur. Örneğin çaprazlanıp çoğaltılan, büyütülüp küçültülen, tüyleri uzatılıp kısaltılan ve sonra sokağa terk edilen köpeklerin varlığı da böyle işaretlerdir.

Entropi ilkeleri dâhilinde bakıldığında, eşyanın doğası zaten distopik ilkeye yakındır. Yani *Sapiens*'ten önce de sonra da var olan distopik vektörde zaman

içinde sadece nicel bir artış olur. Hiperbolik bir değişimin sonucunda bu vektörün boyu yakın zamanlarda hızla uzar. Böylece felaket öngörülleri daha erkene çekilmiş olur. Oysa gündelik yeryüzü sahnesi, özü gereği, küçük ya da büyük çapta bir distopya içerir. Asırlardır felaket öngörülleriyle yaşayan ütopyacılar, bu tabiatı eğip bükerek, onu akılcı bir tertibatın, sistemin, devletin yasasına tâbi kılmak isterler. Yerkürede ani değişimlere engel olmaya yönelik ütöpik girişimler, her canlının özündeki hareket ve sükûn, hız ve yavaşlık oranlarını sabitlemeyi amaç edinir, yeryüzüne ve canlılara uygulanan başka türde bir cebri hayata geçirirler.

Bu nedenle tüm ütopyaların uyrukları kendi farklarının ifadesi fiillerinden, arzularından, tutkularından veya eylemlerinden ödün verirler; ifade biçimleriyle birbirlerine daha çok benzemeye başlarlar. Bu durumda ferdi ya da içtimai dünyada ifadeci davranışın sonuçları, Güney ve Kuzey Kore kadar farklı ülke manzarasına neden olabilir. Çünkü ifadeci davranışın öznesi, kendisi ve etrafındakilerle farkını ilan etmek isterken, kontrpuan ilişkisi içerisine girmeye aday başkalarını sürekli içeri çağırır. Oysa sınırlarını kapatan, dışarıdakinin içeri girmesine, içeridekinin dışarıya çıkmasına izin vermeyen daha ütöpik bir düzen, Spinoza'nın sonsuz sayıda olduğunu söylediği muhtemel ifade biçimlerini kısıtlamak zorundadır. Bu yerleşkenin tabiiyeti içerisindeki tüm canlıların değişmeyen mesafelerde durması önem kazanır. Kimse diğeriyle gayritabii bir bağlantı içerisine girmemeli, hareket ve sükûn oranlarında sapmaya neden olmamalıdır.

Kümes Hayvanlarının Ütopyası

Ütöpik bir düzlüğe yerleşmeye neden olan çok farklı tertibatlar olabilir. Bu yapının meşruiyetini, toplumsal rıza, dindarca düşünceler, ideolojiler, teknik düzenekler, biyo-siyasal uygulamalar, serbest piyasanın, aşırı tüketimin rahatlığı ya da takatini, nedenini, yasasını kendisinden alan bilmediğimiz soyut başka tertibatlar sağlıyor olabilir. Bu sonuncudaki gibi öznesi makineler olana, kısaca sistem ya da düzen gibi belirsiz isimler de verilir. Ama iyeliği ne olursa olsun, sorumlusu belli ya da belirsiz olsun, kapandığı yerde neye maruz kaldığını veya mazhar olduğunu ayırt etmesi için kişinin bir çeşit düşünümsel akla başvurma zorunludur. Yani kendisine dönüp bakan bir düşünme edimini uygulaması gereklidir.

Eleştirel kuram bunu yapmaya çalışır. Kendisinden önce ve kendisine rağmen hayata geçmiş bir hakikati çözme gayreti içerisine girer. Sözelimi görüngübilim, Frankfurt Okulu, Post-Marksizm, yapısalılık-ertesesi fikriyat, sömürge-sonrası düşünce, farklı yollardan da olsa böyle bir çabayı yansıtırlar. Tümü bir olgunun

ertesini işaret eder. Sinik olmayan, meselesiyle organik bağ kurmayı başaran eleştirel düşünürler, yapılaşmış bir yerleşke üzerinde, sonradan biçimlenen, nerede yaşam sürüyoruz, eylemlerimize, düşüncelerimize yön veren nedir gibi bir soruyla ortaya çıkarlar. Bu sırada yapısı çözülmesi gereken, eleştiri konusu metafizik, belirli bir düşüncenin ütopyası gibidir. Eleştirel fikir, Deleuze'ün "başkalarının rüyasına yakalanmak" olarak tanımlaması muhtemel bir durumun içerisindeyken, bir yandan da bu sırlı âlemi çözme çabasını yansıtır. Çünkü başkasının hayata geçmiş, etrafı çevrilmiş, kenarları çekilmiş, tahkim edilmiş rüyalarından birisi olarak ütopiyalar, içerisine aldığı varlıkları bu rüyanın gereği bir hareket ve sükûn oranına tabi kılmaya çalışır. Böyle bir rüyada olan, çoğunlukla eziyet görmez; hâlinden memnun da olabilir:

Başkasının rüyası söz konusu olduğunda, tehlike vardır. İnsanların rüyaları bizi de yutabilecek doymak bilmez rüyalar. Yani başkalarının rüya görmesi çok tehlikelidir. Rüya korkunç bir güç istencidir. Her birimiz başkalarının rüyalarının az ya da çok kurbanıyızdır. Daha da kötüsü, rüyasına yakalandığınız dünyanın en tatlı, en güzel kızı da olsa, bir canavar kesilebilir — ruhuyla değil, ama rüyalarıyla. Başkasının rüyalarından uzak durun, çünkü başkasının rüyasına mı yakalandınız; boku yediniz demektir bu. (Deleuze, 2003: 30)

Ütopiyaların sakinleri, neredeyse irsi şekilde giyindikleri ve böyle rüyalarından gelen oranların içindeyken, kendisini kapatılmış gibi duymayabilirler. Bu sırlı âlemi en kötü ihtimalle mukadderat gibi anlarlar; çok zorda kalırsa şikâyetlenip devam ederler. Ama kapalı kaldığı yerde, trajik, romantik türde bir ihlâl geliştirmezler. Tanımları gereği ütopiyalar, belirli bir "doğa hâli", "eşyanın doğası" gibi adlar alabilen bir tabiat yaratırlar. Kendisini şeylemiş hâlde duyuran bu yerde, canlılar arasındaki maddi manevi besin zincirlerinin sabit kalması arzusu vardır. Eşyanın doğası gibi bir pozla ortaya çıkan bir işleyişte, herhangi bir bireyin kendi hız ve yavaşlık oranları hilafına bu ütopyik muhitte sıkışıp kaldığını fark etmesi için, romantik ifadeci bir vektöre gereksinim vardır.

Tekil bir varlığın kaderi gibi kendisini içeri kapatan bir tertibatı, Tanpınar'ın *Abdullah Efendi'nin Rüyaları* adlı hikâyesindeki gibi fark edebilmesi için, Heidegger'in "vicdanın sesi" olarak tarif edebileceği bir çağrıyı işitmesi gereklidir (2015). Bu çağrının celbiyle yoldan çıkarak, tragedya kahramanları gibi, biraz da tesadüflerin sonucunda ütopiyaların kenarına doğru sürüklenmesi gereklidir. Bu celbin sahibi başkası denilen gizemli bir varlığın bir şekilde kendisini duyurması, ütopya sakinlerini, muhtemel başka oranlarla baştan çıkarması zorunludur. Böyle yoldan ve baştan çıkmak, distopik bir açıklığa doğru yönelmek, ruhsal bir endişe

hâlinin sonucu da olabilir. Heidegger'in düşünme eylemine atfettiği türden, "varlığa dönük bir özen" de düşünen öznenin kapandığı yerin ötesine geçme arzusuna neden olabilir. Bu sayede "sahici düşünce", metafiziklerin eleştirisine dönüşür; ütopyik düzlüğün, varlığın sınırlı bir tefsiri olduğuna dair bir şuur yaratır. Ama her durumda ütopya sakini, kendi bilinçli eylemiyle, sarih niyetiyle ütopyalardaki tabiat görünümündeki metafiziğin farkına varamaz ve dolayısıyla rüyasından uyanamaz. Başkasından yardım alması gereklidir. Bildiğine fazla güvenmeden, bilinçdışı bir uyarımdan ilham almalıdır sözgelimi.

Zihnin bilinçli tarafı, ütopyaları daha da yaşanabilir kılmaya yardımcı olabileceği gibi, ondaki kaçakları, endişeye, başkasına ihtimama, sakıncalı ruh hâllerine açık boşlukları kapatmaya dönük yönetsel bir akılcılığa da hizmet edebilir. Weber'in "araçsal" diyebileceği bu akli işlev, en son aşamada yapıyı militanca güvenceye almaya çalışır. Böyle bir akıl yürütme biçimi, güvenlik odaklı devlet yapılarında olduğu gibi, uyrukları üzerinde rıza yaratma çabasına ara vererek, asayiş sağlama çabasına dönük şekiller alabilir. Toplumsal rızaya dayanmayan, kamu vicdanını yaratamayan ütopyik girişim, uyruklarına dışarıdan ve içeriden şekil veremez; kendi günahına ortak edemez. Foucault'dan öğrendiğimiz temel bir bilgiyi tekrar edersek, biyo-siyaseti ve kişisel gelişim öğretilerini doğru şekilde işe koşmayan bir yapı, artık niyetini açık etmeye başlar. Örneğin bu durumda devletler polis teşkilatını bile fazla demokratik bulup, istihbarat örgütlerine daha fazla inisiyatif tanıyabilir. Teknolojik altyapıyla ruhları içeriden tanzim edilemeyen uyruklar, korku, gözetlenme şüphesiyle ütopya sınırları içerisinde tutulurlar. Ama rızası geri çekilen, devletle yaptığı zımnî sözleşmenin artık farkına varan yurttaşlar da düşünümsel bir bilgiyle kendilerine rağmen bir yerde kapatıldıkları duyusuyla şikâyetlenmeye başlayabilirler. Belirli bir topluluğun belirli bir yerde kapatılmasını mümkün kılanın, fesat bir yapının, gizli cemiyetlerin tasarımları olduğu fikri bir semptom gibi yayılır. Komplo teorilerine dönük inanç, bunun yarı-mecazi denilebilecek bir işaretini sunar.

Her ütopya kendi ideolojik iklimini yaratır. Bu nedenle belli bir yerde başkalarıyla beraber kapatılmış olanların, zihin ve bedenlerini yapılandıran bir ütopyanın içerisinde iken onu fark etmeleri biraz tesadüflere ve derin düşünmenin verimine kalır. Ama sözgelimi herhangi bir yere kapatılan hayvanların dünyasına bakarak ütopya, distopya, ifade, Sapiens ilişkisini kavramak daha kolay olabilir; insanbiçimli bir tasavvur içinde bunu başarmak zor olsa da. İnsani ilgiden herhangi bir konu başlığını sıyırmak oldukça zordur. İnsanca bilgiyle şekil bulan bilgi kuramı, varlıkbilimi önceler. Örneğin maymunların huzur içerisinde

insanlara eziyet ettiği bir ütopyanın anlatıldığı bir filmin adı bu durumda *Maymunlar Cehennemi* olabilir.

Tüm hayvanlar, insani ihtimamın ya da eziyetin konusu olmalarından bağımsız şekilde, her koşulda kapatılmış varlıklardır. Varoluşçu romanlara kulak verirse, insanın da özgürlük duygusuna rağmen, özünde böyle olduğu anlaşılabilir. Rilke örneğın, *der Panther* şiiriyle, kafes ardındaki bir panterin kendisine bakışı, nazarı yardımıyla böyle bir talih şuuruna varır. Kaderine gömülü bir hayvandan farklı olarak, insan nedenleri ve sonuçları kendisinde saklı ütöpik bir ilke tarafından içeri alınır. Diğer yandan panteri kafese, kümes hayvanlarını kümese kapatan, tümüyle insani amaçlar, araçlar, arzular düzenidir. Kümes hayvanlarının neden orada kapalı oldukları açıktır. Doğa parklarında, geniş ormanlıklarda veya vahşi belgesellerdeki hayvanlar da, teknik ve insani ilgi tarafından çerçeveslenmiş, faydasız olana fırsat vermeyen bir dünyada yaşam sürerler. Ama kafeste ve kümesteki hayvanlar sayesinde bu çıkar şüpheden uzak bir nesnellik kazanır.

Kümeşte dar bir mekânda, bir arada barınan hindiler, tavuklar, horozlar ve belki de onların arasına karışmış bir kedi, türlü böcekler kapalı bir ekosistem, fauna oluştururlar. Birbirlerine sokularak üşümesinler diye dar yapılmış kümes onların ütopyasıdır. Orada belirli bir hareket ve sükûn oranı içerisinde yaşamak durumunda kalırlar. Dar bir mekânda başka hayvanlarla beraber olmaları bunu zorunlu kılar. Ama kümesteki zorunlu olarak uyuşuk yaşam dışarıdan bir etkiye maruz kaldığında bozulan güvenli oranlar, dar ve yaşam belirtilerinin düşük olması gereken ortamda distöpik bir kaynaşma yaratır. Farz-ı misal kafasını kümesin kapısından içeri uzatıp, bu iç dünyanın sakinlerinden birisine şemsiyesiyle dürterek, hayvanda dürtü yaratan bir insan tasavvur edelim. Bu dürtüyle kanat çırpmaya başlayan kümes hayvanının ve dibindeki başka kanatlıların huzuru kaçır. Hız ve yavaşlık oranlarında ortaya çıkan ani ivmelenme yok olmadıkça, söz konusu hindi sakinleşmedikçe, kümes içerisinde yaşam sürmek olanaksızdır artık.

Conatus ve Etik Söz

Doğru kurulmuş etik sözler, örneğın “yavaş olmalıyız”, “hız ve sükûn oranlarıyla uyumlu yaşam sürmeliyiz”, “bir Beckett kişisi gibi daha az ifadeci eylemler içerisinde olmalıyız”, “güç istencinin buyruklarından uzak durmalıyız” ya da Taocuların ve bazı mistik okulların tembihlediği gibi, “tutkularımızdan sıyrılmalıyız” gibi öneriler, belli bir “tutarlılık düzlemi” üzerinde anlam kazanırlar. Geleneksel olarak etik nitelikte cümleler bu tutarlılığı güvenceye almak için

Tanrı'ya veya topluma gönderme yapar. Daha yakın zamanlarda, modernlikle birlikte bireysel varoluş da bir tutarlılık düzlemi gibi değer görmeye başlar. Levinas ise, "başkası" denilen gizemli varlığı böyle bir düzlemin sakini gibi kavrar. Çevre dostu düşüncede yeryüzü de büyük ve içkin bir tutarlılık zemini olur. Yani etik önerinin nihai olarak yeryüzüne zararlı bir girişime neden olmaması beklenir. Burada yeryüzü denilen, bütün canlı ve cansızların toplamı gibi anlaşılabilir.

Bu gibi varlıklar sayesinde etik söz dayanaksız olmaktan çıkar. Kendinden menkul bir gereklilik kipi taşımaktan kurtulur. Yani etik, mutlaka bir varlık anlayışına ve bu âlemin muteber öznesine yaslanmaya ihtiyaç duyar. Etik cümleler, böyle ayrıcalıklı bir var olanın üzerinde uyumlu bir varoluş sergilediği tutarlılık düzlemini tarif eder; fiillerini rahatlıkla ortaya koyabilmesi için gerekli düzenlemeler bu cümlelerin bir başka ana fikri olur. Bu şekilde doğru kurulmuş cümleler, etik sözü fiillere dönüştüren yapılara, bireysel ve toplumsal vicdanlara, yasal yapılara, hukuk düzenlerine veya adalet kurumlarına ilham verirler. Etik söz, Tanrı'nın, toplumun, bireyin veya başkasının kendi sıfatlarını doğru şekillerde ifade etmesi için başvurulan soyutlamalar, inanç görüngüleri gibi kıymet görürler. Böyle ayrıcalık öznelerin etik dayanaklarını bulduğu ve içerisinde rahat ettiği mekân ütöpik nitelik kazanır. Etik cümlelerin ufku içinde kalanlar, böyle bir varlıktan feyiz alır, hareketlerini ona göre ayarlarlar.

Özünde bir soyutlama olan Tanrı, toplum, birey, başkası gibi varlıklar, yeryüzünde maddi ve bedensel bir yaşama nasıl ilham kaynağı olur sorusunu cevaplamak, etik sözü vekaleten teslim alan, ona olan borcu hiç kapanmaması gereken yapıların sorumluluğu olur. Orada etik, adalete, yasalara, hukuk düzenlemelerine tercüme edilir. Bu işlevler sayesinde, kâğıt üzerinde, retorikte, muhayyilede, zihinde sorunsuz çalışıyor gibi görünen ne varsa, yere, canlılar âlemine ve onun karmaşık tarihine, bilinçdişına, arzularına, niyetlerine karışırlar; sahaya tatbik edilirler. Varoluş ve onun sakini var olanlar, varlık ile uyumlu kalmak, onun rüyasında yer almak istiyorlarsa, ona yakışan bir kul, fert, uyruk, rehine olmak durumunda kalırlar. Bu amaçla uygun bir hareket ve sükûn oranına sahip bir yaşam bilgisi geliştirmek zorunda kalırlar.

Pratik, gündelik dünyayla varlık arasında duran etik söz, Platon'un "birinci tür"den modellerin, "ikinci tür"den cisimlere dönüşmesine yardımcı "üçüncü tür"den şeyler sınıfına girer; *khōra* gibi, şekil alırken şekil veren gizemli üçüncü türün muhitinde ifadesine kavuşur. Tutarlı ve doğru kurulmuş etik söz, her zaman varlıkla varoluşu irtibatlı kılan bir aralıkta biçim bulduğundan, mesnetsiz olmaktan çıkar. Yani bir tarafı ruhlar âlemine, diğeri maddi âleme değen ikonik

temsiller gibidir. Platon'un *khōra* dediği de zaten bir yamacında ideal şeylerin, diğerinde kopyaların olduğu bir aralıktır; şeylerin vadisidir. Oysa bir tutarlılık zeminine yerleşemeyen, kendi fiillerini taşıyacak failerle buluşamayan, kâğıt üzerinde akim kalan etik önermelerin, "Neden böyle davranmak zorunda olalım ki?" gibi nahif bir soruyu harekete geçirmesi muhtemeldir.

Spinoza'nın bu etik sözden ayrı görmediği ve *conatus* dediği, kökensel nitelikte, belirli bir tabiat parçası içinde yaşamda kalmaya dönük temel arzusuyla, herhangi bir canlının hareket ve sükûn oranları uyumlu olmalıdır. Ütopya içerisinde yaşam süren, kendi özünden gelen hareket ve sükûn oranlarına göre var olur. Bu oranları, sahip olduğu hayatta kalma güdüsü, *conatus* gereği korumaya meyleder. Ütopik yerleşke sakinlerinin oranlarındaki muhtemel değişimler distopik bir içeriğin, biçimin belirtisidir. Yukarıda dile gelen kümes hayvanları arasındaki talihsiz hindi, kendinden dürtülü ifadeci romantik özne gibi, sürekli bu *conatus* hilafına hızlanıp, oranlarını ihlâl ettiğinde, kendi ütopik sınırlarında şekillenen *habitus*'u içinde bir felakete de kapı açmış olur. *Conatus* denilen bilgi, özsel, maddesel, tabiatta saklı bir nitelik değildir; belirli bir yere başkalarıyla kapanmış veya kapatılmış bir varlığın, orada yaşamda kalmasına dair ilksel arzu ya da içgüdüsel bilgi gibidir. İfadeci eylemler, kapalı bir kümes içerisindeki hindinin kanat çırpması gibi kaynağı içeride ya da dışarıda bir dürtü marifetiyle ortaya çıkan fiiller, *conatus*'a aykırıdır ve bu yüzden tehlikeli eylemlerdir. Oysa bir kanatlıının en temel yüklemine kanat çırpması olduğu düşünülebilir. Ama kümeste yaşamak bir mukadderat olunca, hindiler insanlarla bir arada bulunduğu sürece bu kanatların körelmesi, uçmayı her geçen zaman biraz daha unutmaları zorunludur.

Conatus bu durumda, başkasının rüyası, ütopyası içerisinde kapalı kalmış olanın "çok fazla sayıda" olan ruhsal ve bedensel ifade araçlarından, melekelerden kaçını ve hangilerini seferber edebileceği ile ilgili bir bilgiyi temellendirir. "Kümeste başkalarıyla yaşayan bir kanatlı kanat çırpmamalıdır" önermesi doğru kurulmuş bir etik söz kıymeti kazanır bu durumda. Ama Tanrı, toplum ve başkası düşünöldüğünde tutarlı olan bu söz, birey söz konusu olduğunda temelsiz kalır. Çünkü birey, kendisini sadece kendisinden sorumlu gibi ifade etmek isteyebilir. Spinoza *Etika*'da, bu ve benzeri önermeleri belli bir canlı türü telaffuz etmeden peş peşe sıralarken, hangi varlığa yaslandığından bağımsız olarak, insanların mevcut varlık imkânlarını, duygulanım biçimlerini tasnif eder. Bunların "çok fazla sayıda" olduğunu dile getirir. Ama akıl ya da mantık gibi ayrıcalık kazanmış bir başka duygulanım, bunlardan hangilerine ne tür zaman ve yerlerde başvurmanın akıllıca olduğunu bildirir. Bu şekilde temellendirilmiş her cümle, etik bir öneri olmanın

yanında, akla yatkın cümlelerdir. Siyasetçi, eğitimci, ruhbanlar bir yana, felsefecilerin de sıkça başvurduğu kendinden menkul, “Şöyle yapmalısınız, şöyle davranmalısınız!” türünden öneriler değildir. Bu cümleler, Spinoza, Levinas veya Ricoeur’ün metinlerinde âdeta bir doğa halini tarif eder. Hayatı boyunca etik sözün imkânlarını araştıran Levinas, bir doğa bilimcinin yazısından, düşüncesinden neredeyse farksız bir tasavvur içerisinde yazar bazen. Çünkü etik söz, mutlaka kendisini tutarlı kılan bir düzlemde temellenir ve Spinoza’nın varoluş kipleri (*modus*) dediği bir muhitte anlam kazanır. Etik, bu sınırlı uzayda yaşamın nasıl mümkün olduğuna ve iyi yaşam ereğinin nasıl sürdürüleceğine dair bir önermeler dizisi sunar. Levinas’ın “etik ilk felsefedir” sözü de burada anlam kazanır. Bu felsefenin parçası cümleler, satırlar, belirli bir yerde başkalarıyla yaşayan ve yaşamda kalmak isteyen insanlar için hayata geçirilmesi zorunlu önermelerdir. Yaşamda kalmanın karşıtı burada ölmek, telef olmak değildir.

Bireyin tutarlılık düzlemi oluşturduğu etik söz öncelikle romantik fertleri yakalar. Bu önerinin vaz’ ettiği ifadeci eylemi doğrultusunda ilerleyen ve kendisini hemen civarındaki başkalarından çok, uzak zamanların ve yerlerin sakinlerinden sorumlu sayan romantik birey, böyle devam ettikçe ütopyayla distopyanın birleştiği sınırda, trajik bir aralıkta bulur kendisini. Ama bu sınırın ötesinde ne olduğuyula ilgili herhangi bir bilgisi, fikri yoktur. Çünkü akıl yürütme olanakları, türlü öngörüler, belirli bir ütopyanın yasasına kaydolmadıkça geçersiz kalır. Tragedyalarda veya romantik romanlarda, böyle ütopyaları terk etti edecek faillerin arada kalmış dünyaları üzerine türlü dramlar ifadesini bulur; yaşam ile ölüm arasında bir aralıkta cereyan eden olaylar anlatılır. Çünkü saf bir distopik düzen içerisinde hayatta kalmak mümkün değildir. Orada mevcut zorlu koşullar için lazım hayat bilgisinin, idmanın içeriği olan genetik beden ve ruh hâli bilgisi teşekkül etmemiştir; orası için *conatus* henüz tanımlı değildir. Ama diğer yandan romantik bireyin tahammül edemediği için hep arkasında bıraktığı saf ütopyalar ise, başkalarının rüyalarıyla sınırları çekilmiş bir zaman ve yer parçasıdır. Romantik birey bu durumda tanımlı gereği hiçbir yerde rahat edemeyen bir insan türüdür.

Böyle bir mizacın takip edeceği etik söz, kalıcı içeriklerden, simgelerden, tanımlı yer ve zaman bilgisinden uzak olmalıdır. Çok farklı ortamlara girip çıkması icap eden romantik fert, farklı bir *conatus* içerisinde uzviyet kazanmalıdır. Tanpınar’a atfen söylenirse, romantiklik üstün bir terbiye ve görgü ister (1988). Dolayısıyla romantik, insan türü içerisinde farklı bir başka tür gibidir. Civarındakilerle, Sapiens ve Neanderthal arasındaki kadar bir fark olabilir. Bu yüzden etik söz yardımıyla aynı türden canlılar için de farklı *conatus* tariflerine ulaşmak mümkün

olmalıdır. Kapalı bir yer ve zamanın genişliği, içerisindeki başkalarıyla kurulmuş mesafeler, alış veriş biçimleri bu tanımı her fert için ayrı yapmayı zorunlu kılabilir. Örneğin "yavaşlamalı", "ifadeci eylemleri kısıtlamalı", "güç istencinden sıyrılmalı" gibi etik sözler temel desteğini bu *conatus* tarifinden alır.

Ama diğer yandan, kümes içinde kanat çırpın bir hindinin kendini ifade biçiminde olduğu gibi, münferit bir eylem toplu halde hayatta kalma olgusuyla bağdaşık olduğundan tüm *conatus* tanımları da birbirine bağlı, ortak bir zemine gönderme yaparlar. Her şeyden önce tüm canlılar aynı yeryüzünü paylaşırlar. Bu nedenle küçük ya da büyük boyutlu ütopyalar birbirlerine yatay düzlemde bağlanırlar. Uexküll biyolojisinin temel öğretisi de budur. Canlılar dünyası biri diğerinden soyutlanarak tarif edilemez. Çevre-dostu düşünce, tüm canlıları birbirine bağlayan böyle akışlar üzerine akıl yürütme ve duygulanma biçimleriyle uyumlu olmalıdır. Sadece hayvanların değil, bitkilerin de birbiriyle görüngenü alışverişi içerisinde olduklarını vurgulamak önemlidir. Bu akışı duymaya odaklı etik söz, tıpkı Spinoza'nın *Etika*'da yaptığı gibi, böyle bağlantıları, herhangi bir canlıyı ve cansızı kendi başına bırakmadan, ilişkiler, karşılaşmalar üzerine düşünmekten ayrı şekilde tarif edilemez. Böyle bir tutarlılık yakalandığında, parçalı, küçük, kısmi olanı büyük olana tâbi kılmadan ama ilişkiye giren tüm varlıkların başka bir şeye dönüştüğünü anlatarak etik cümleler kurmak mümkün olur. Bu gereklilik, temelde *conatus*'ları birbirine ulanan ve hepsi hayatta kalmak isteyen tüm canlıları dile getiren upuygun bir cümle kurma ihtiyacından ileri gelir.

Sonuç

Ütopyalar, her var olanın içerisinde başkalarıyla kapatıldığı yerleşkelerdir. Distopyalar ise, bu kapalı yere dışarıda kalmış olanların içeri girmesi, içeride kapalı kalmış olanların dışarı çıkmasıyla ortaya çıkarlar. Ya da tersinden okunursa, dağınık halde ve distopik meyillerle yan yana duran var olanları belirli bir yere ve zamana kapatmanın sonucunda ütopyalar ortaya çıkarlar. Her ütopyanın kendine ait bir tutarlılık düzlemi ve onunla bağdaşık bir *conatus* tanımı, bu kapalı yerde başkalarıyla huzur içinde yaşamayı mümkün kılan hareket ve sükûn oranları vardır. Ütopik tasarımlar, yaşam alanlarını ve üzerindeki canlıları düzleştirmeye, birbirine benzetme çabasını taşırlar. Ütopyaların genellikle düzlükler, engebesiz yerleşkeler, yamaçları, tepeleri, derinlikleri sıyrılmış araziler gibi tarifini bulması da bu varsayımla uyumludur.

Her böyle yüzey üzerinde doğru eylemin yavaşlık ve hızını tarif eden, hareket ve sükûn oranları vardır. Örneğin iki farklı ütopik düzenlemenin sakini varlık, aynı

türden, genetik olarak aynı soydan olsa da, farklı oranlara sahip olabilir. Doğru kurulmuş etik sözler, buralarda yaşam sürenlere hangi hızda ve yavaşlıkta eylemde bulunacaklarına dair hatırlatmalar içerir. Belirli bir kümesteki tavuğun hareket ve sükûn oranı bu yüzden bir başkasının sahip olduğuna benzemez. Yakın bir içeriği olsa da, o kümeste başka bir tavuk diğer kümes hayvanları ile daha geniş veya dar, daha az havadar, daha aydınlık bir yere kapanmış olabilir; yine bir başkası özgürce yem arar, etrafında tamamen farklı hayvanlarla birlikte bir yere kapanmış olabilir. Her ayrı yaşam alanında, ikincil bir genetik bilgi gibi bu oranlar taşınır ve yeniden üretilir.

Canlılar, bedensel ve ruhsal olarak belli bir genişliğe, kompozisyona, yer ve zaman bilgisine sahip kapalı yerlerde, Spinoza'nın "upuygun" diye ifade edeceği şekilde var olduklarında ortaya çıkan etik nitelikte bir eylem olur. Bu bilgiler, bilince açık şekilde veya bilinçdışı nitelikte, içgüdü yapısında veya irsi olarak taşınabilir. Bu sayede herhangi bir canlı, kendi *habitus*'una uygun ruhsal ve bedensel donanımla yeniden üretilir. Antik Yunan'da, ölçülü davranışlar içinde olmak gibi anlaşılabilir *sôphrosunê* ilkesi de bunu vaz' eder. Kendine hâkim olmak, düşkünlükle kayıtsızlık arası bir erdemdir. Akıl vasıtasıyla, düşünerek orta yolu bulma ideali sayesinde bir başka ütopya olarak Yunan sitesi kargaşadan uzak tutulabilir. Platon da kendi ütöpic sitesini, kendine hâkim, görgülü, *phronêsis*'e sahip yurttaşlar cemiyeti gibi tarif eder (2012). Aristoteles ise aşırılık ile noksanlık arasında mümkün olan "altın ortayı", orta yolu bulmanın, akıl dışı olandan (*alagon*) uzak kalmakla mümkün olduğunu yazar (2005).

Spinoza, hareket ve sükûn oranlarını anlamayı etik ilkenin temeli gibi tarif ederken, kendi başına, türdeş, kendinden menkul bir canlının özü gereği taşıdığı bir kıymetten söz etmez. Bu oranlar, herhangi bir varlık kipini (*modus*) yaratmak üzere bir araya gelen, ilişki kuran ruhsal ya da bedensel, maddesel cisimlerin toplam bir ifadesidir. Küçük sayılan başka bireylerden oluşan, toplum gibi daha büyük bireyin kendi doğasıyla uyumlu kalabilmesi için zorunlu bir değerdir. Spinoza, insan bedeninde bazı parçaların, uzuvların diğerlerine göre daha fazla duygulanmasını genel organizma için bir zafiyet olarak tarif eder. Diğer yandan aynı beden bir başka parçası tamamen yavaşladığında, bu uzuvdan beklenen üretim gerçekleşmez ve mahalli düzeyde bir katatoni ortaya çıkar. Dolayısıyla bir bedeni oluşturan beden parçalarının kendi işlevlerine, başka organlarla ilişkilerine uygun şekilde duygulanması ve normatif hız ve yavaşlık oranları içerisinde işlemesi beklenir. Herhangi bir organın bu oranın üzerine çıkması ya da altına inmesi, bedenin *conatus*'una aykırı bir duruma neden olur. Muhtemel beden kipleri

arasında ütöpk bir yapı olarak organizmaya ait organların kendilerini diğer organlardan bağımsız gibi ifade etmeleri distöpk, aykırı bir beden tahayyülü yaratır.

Bedensel kiplerdeki değişimler üzerine *queer* tahayyül içerisinde konuşanlar önemli cümleler kurarlar. Organizmanın emrettiğinden daha yavaş veya hızlı çalışan organların yarattığı “ucube” beden kipleri, bu tahayyül içerisinde değer görür. Ucube, organizması az ya da çok arıza yapmış, farklı beden işlevlerine, yeni uzuvlaşmalara, sayısız cinsiyetlere, cinselliklere yer açan bir var olandır. Uzuvlaşma türlerinden birisini kendisine mal eden organik işbölümü de, özünü saklasa da, bir çeşit ucube bedenleşme sayılmalıdır. Organik işbölümünde, uyruklarına sorumluluklarını, işlevlerini hatırlatan egemen bir devlet gibi, hayatta kalmak, *conatus*’unuzla uyumlu kalmak istiyorsanız, organlarınızın yerli yersiz uygulanmasına engel olun diyen bir tembih vardır.

Oysa kendisini ifade etmek isteyen her bir beden parçası, organlarını deneysel bir tecrübeye açar. Foucault (2013) sözgelimi, “sado-mazoşist deneyler” dediği türden deneyimler, ihlâller yardımıyla, organlar arası ilişkileri, işbölümünü farklı karşılaşmalarla yeniden düzenlemeye dönük bir fikir önerir. Guattari ve Deleuze’ün (2000) “organsız beden” tasavvuru da aynı arayışa sahiptir. Bedenin organizma hâli içinde, çok sayıda bedensel kip ve ona ait sayısız ifadeden sadece birisi dile gelir. Diğerlerini de fark edebilmek için, ütöpk işleyiş içerisinde arzu dağılımı yeniden düzenlenmelidir. Yapısı bu şekilde çözülen ütopyaların, mümkün dünyalardan sadece birisi olduğu, bastırılmış, kenarları çekilmiş bir distopya olduğu fark edilir. Sonsuz şekilde uygulanabilecek, farklı kiplerde birleşip ayrışacak işlevlerin, ilişkilerin, organların, bedenlerin, zihinlerin belirli bir şekilde yapılması, belirli türde karşılaşmalara zorlanması olduğu ortaya çıkar.

Farklı bedenleşme kiplerinin ve onlara ait ifadeci eylemlerin bastırıldığı ütopyalarda, zaman ve mekân kendi üzerine kapanır. Böyle bir muhitte, aynı ile başka karşılaşmadığında, bir çeşit üretimsizlik, katatoni de kaçınılmaz olur. Distöpk içeriğin bastırıldığı, iyi çalışan, gösterişli bir yapı bu durumda kendi hilafına işlemeye başlar. Sağlamlığı aynı zamanda onun zafiyeti olur. Hamlesini yitirmiş, muayyen eylemler içerisinde var olan kimselerden kurulu bir düzen, aynılığa mahkûm kalır. Bu durumda ütopya, aksini amaçlasa da, entropiyi hızlandırmış olur. Distöpk sahnede faillerin serbestlikleri nedeniyle artırdıkları felaket olasılığı, ütöpk düzenlemelerde yapının despotluğu nedeniyle artar. Bu durumda sözgelimi, aynı yarımadaı paylaşan, birisi ifadesi bastırılmış, diğeri tahrik edilmiş iki akraba milletten, Kuzey Kore’nin mi Güney Kore’nin mi

muhtemel bir çevresel felakete daha yakın olduğunu kestirmek zorlaşır. Her iki taraf da, Taocuların Yin ve Yang, Helenlerin Dionysos ile Apollon arasında aradıkları uyumdan, dengeden, mutlu rastlaşmalardan uzak dururlar. Bu denge hâli, ütopya ile distopya arasında açılan ara yer ve zamanları korumakla mümkün olabilir; ne ifadeye karşı ne de onu yersiz kışkırtan.

Kaynakça

- Aristoteles (2005). *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Kebikeç: Ankara.
- Bourdieu, Pierre (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of the Taste*, çev. Richard Nice, Harvard Univ. Press: Massachusetts.
- Deleuze, Gilles (2003). *İki Ders: Yaratma Eylemi Nedir? Müzikal Zaman*, çev. Ulus Baker, Norgunk: İstanbul.
- Deleuze, Gilles (2013). *Spinoza ve İfade Problemi*, çev. Alber Nahum, Norgunk: İstanbul.
- Foucault, Michel (2013). *Özne ve İktidar: Seçme Yazılar 2*, çev. Işık Ergüden ve Osman Akınhay, Ayrıntı: İstanbul.
- Guattari, F. Ve Deleuze, G. (2000). *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*, çev. Robert Hurley, Mark Seem ve Helen R. Lane, Univ. Of Mineeapolis Press: Minneapolis.
- Harari, Yuval Noah (2015). *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*, çev. Ertuğrul Genç, Kolektif: İstanbul.
- Heidegger, Martin (2015). *Varlık ve Zaman*, çev. Kaan Ökten, Alfa: İstanbul.
- Platon (2012). *Gorgias*, çev. Sema Rifat ve Mehmet Rifat, İş Bankası: İstanbul.
- Spinoza, Baruch (2010). *Etika*, çev. Hilmi Ziya Ülken, Dost: Ankara.
- Spinoza, Baruch (2018). *Politik İnceleme*, çev. Murat Erşen, Doğu Batı: Ankara.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1988). *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan: İstanbul.